

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan

Asian Journal “Steppe Panorama”

Has been issued as a journal since 2014

ISSN 3135-8055.

Vol. 13. Is. 5, pp. 1262-1273, 2026

Journal homepage: <https://ajspiie.com>

IRSTI / FTAXP / МРҲТН 03.20

https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

THE HISTORY OF THE TATAR DIASPORA IN KAZAKHSTANI AND RUSSIAN
HISTORIOGRAPHY

Akbota ZH. Oralkhanova^{1*}, Bibiziya K. Kalshabayeva²

¹ Al-Farabi Kazakh National University

(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

2 nd-year PhD student at the Al – Farabi Kazakh National University

 <https://orcid.org/0009-0008-6440-9223>. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz

*Corresponding author

² Al-Farabi Kazakh National University

(71, Al-Farabi Ave., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

Doctor of Historical Sciences, Acting Professor

 <http://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Valihanov IHE, 2026

© Oralkhanova A.Zh., Kalshabayeva B.K., 2026

Abstract. Introduction. The article is devoted to the study of one of the ethnic groups of Kazakhstan – the Tatar people. In preserving the unity of the country, the study of the history of the formation, culture, and social development of ethnic groups in Kazakhstan is one of the important research issues. The study analyzes scholarly works addressing the reasons and consequences of the migration of Tatars to Kazakhstan, their activities in the Kazakh steppe, their interaction with the local Kazakh population, as well as their socio-cultural relations and mutual cultural influence. In the course of the analysis, the authors comparatively examine the works of Russian, foreign, and Kazakhstani researchers on the Tatars, focusing on their conclusions and interpretations, as well as identifying common views and distinctive approaches. *The aim of the study* is to analyze the historiographical level of research on the Tatar diaspora living in the territory of Kazakhstan from a historical and ethnographic perspective, with particular attention to the reasons and consequences of their migration and their socio-cultural interaction with the local Kazakh population. *The objectives* of the article are to systematize studies on the Tatars by classifying them into Russian, foreign, and Kazakhstani scholarship; to identify the causes and consequences of their migration; and to highlight common interpretations and differences in the conclusions of various studies. The research is based on the historical-systemic and historical-comparative methods. *The results of the study* provide a comprehensive analysis of the current state of research on the Tatar diaspora. It is demonstrated that their migration was associated, on the one hand, with the broader arrival and expansion of the Russian population, while on the other hand, some Tatars migrated voluntarily. The activities of the Tatars in the Kazakh steppe, as well as their influence on Kazakh culture and the consequences of this interaction, are analyzed. *In conclusion*, the study of the history of the Tatar diaspora in Kazakhstan

provides an opportunity to examine the ethnocultural processes and socio-cultural interactions of ethnic groups. At the same time, the study demonstrates that there remain insufficiently explored aspects in the historical and ethnographic study of the Tatar diaspora in Kazakhstan. The historical and ethnographic study of the Tatar population in Kazakhstan constitutes an important source of information for historiographical research.

Keywords: Tatar diaspora, Kazakhstan, clergy, enlightenment, literacy, historiography, Russian Empire, migration, historical and ethnographic studies.

For citation: Oralkhanova A.Zh., Kalshabayeva B.K. The history of the tatar diaspora in Kazakhstan and Russian historiography // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 5. Pp. 1262–1273. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМАДАҒЫ ТАТАР ДИАСПОРАСЫ ТАРИХЫ

Оралханова Ақбота Жәнісқызы^{1*}, Калшабаева Бибизия Кенжебековна²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Өл-Фараби даңғылы, 71, 050010 Алматық., Қазақстан Республикасы) 2

курс докторанты,

 <https://orcid.org/0009-0008-6440-9223>. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz

*Автор-корреспондент

² Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Өл-Фараби даңғылы, 71, 050010 Алматық., Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <http://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала Қазақстандағы этникалық топтардың бірі – татар халқының зерттелу мәселесіне арналған. Еліміздің біртұтастығын сақтауда этникалық топтардың да Қазақстанда қалыптасу тарихы мен мәдениетін зерттеу маңызды мәселелердің бірі. Зерттеуде авторлар татар халқының Қазақстанға қоныс аудару себептері мен салдары, олардың қазақ даласында атқарған қызметтері, жергілікті қазақ халқымен араласуы, әлеуметтік-мәдени қатынастары мен өзара мәдени ықпалдастығы жөніндегі зерттеулерге талдау жасалған. Авторлар талдау барысында орыс, шетелдік және отандық зерттеушілердің татарлар жөніндегі еңбектерін салыстырмалы түрде келтіре отырып, олардың тұжырымдары мен пайымдаулары, ұқсас пікірлер мен ерекшеліктер талданады.

Зерттеудің мақсаты Қазақстан аумағында өмір сүріп жатқан татар диаспорасының тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу мәселелерін, олардың қоныс аудару себептері мен салдарын, жергілікті қазақ халқымен әлеуметтік-мәдени ықпалдасуы жөніндегі зерттелу деңгейін талдау. Мақаланың міндеттеріне татарлар жөніндегі зерттеулер топтастырылып, орыс, алыс шетелдік және отандық деп жүйелі түрде қарастыру, олардың қоныс аударуындағы себеп-салдарларды айқындау, зерттеулердегі тұжырымдардағы ортақ пікір мен ерекшеліктерді көрсету. Зерттеулерді талдау барысында тарихи-жүйелілік әдіс, тарихи-салыстырмалы әдістер негізге алынған. *Зерттеудің нәтижелері* татар диаспорасының қазіргі кезеңдегі зерттелу деңгейі жан-жақты талданды. Олардың қоныс аударуы бір жағынан орыстардың келуімен байланысты болса, екінші жағынан өз еркімен келгендердің де бар екендігі көрсетілді. Олардың қазақ даласында жүргізген қызметтері, қазақ халқының мәдениетіне тигізген ықпалы мен салдары талданды. *Қорыта келгенде* Қазақстандағы татар диаспорасының тарихын зерттеу арқылы

этникалық топтардың этномәдени үдерістерін, әлеуметтік-мәдени өзара ықпалдастығын зерделеуге мүмкіндік аламыз. Сонымен қатар Қазақстандағы татар диаспорасын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеудің әлі де кемшін тұстары бар екендігіне көз жеткіздік. Қазақстандағы татар халқын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу тарихнамалық зерттеулер үшін маңызды ақпарат көзі болып табылады.

Түйін сөздер: Татар диаспорасы, Қазақстан, діни қызметкерлер, ағартушылық, сауат ашу, тарихнама, Ресей империясы, қоныс аудару, тарихи-этнографиялық

Дәйексөз үшін: Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. Қазақстандық және ресейлік тарихнамадағы татар диаспорасы тарихы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. 1262–1273 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

ИСТОРИЯ ТАТАРСКОЙ ДИАСПОРЫ В КАЗАХСТАНСКОЙ И РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Оралханова Ақбота Жәнісқызы^{1*}, Калшабаева Бибизия Кенжебековна²

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(проспект аль-Фараби, 71, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
докторант 1 курса КазНУ им. Аль-Фараби

 <https://orcid.org/0009-0008-6440-9223>. E-mail: oralkhanova_akbota@live.kaznu.kz

*Автор-корреспондент

² Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(проспект аль-Фараби, 71, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор

 <http://orcid.org/0000-0002-7391-8264>. E-mail: kalshabaeva_b@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена проблеме изучения одного из этнических групп Казахстана – татарского народа. Важным аспектом сохранения единства страны является изучение истории формирования, культуры и социального развития этнических групп на территории Казахстана. В исследовании авторы анализируют научные работы, посвящённые причинам и последствиям переселения татар в Казахстан, их деятельности в казахской степи, взаимодействию с местным казахским населением, социально-культурным отношениям и взаимному культурному влиянию. В ходе анализа авторы проводят сравнительное рассмотрение трудов российских, зарубежных и отечественных исследователей, изучавших татар, анализируя их выводы и интерпретации, а также выявляя общие положения и отличительные особенности их научных подходов. *Цель исследования* заключается в анализе уровня изученности татарской диаспоры, проживающей на территории Казахстана, с историко-этнографической точки зрения, включая причины и последствия их переселения, а также степень изученности их социально-культурного взаимодействия с местным казахским населением. *Задачами* статьи являются систематизация исследований, посвящённых татарам, их классификация и последовательное рассмотрение российской, зарубежной и отечественной историографии; выявление причин и последствий их переселения; определение общих положений и различий в выводах исследователей. При анализе исследований были использованы историко-системный и историко-сравнительный методы. *Результаты* исследования позволили всесторонне проанализировать современный уровень изученности татарской диаспоры. Показано, что их переселение, с одной стороны, было связано с приходом и расширением присутствия русского населения, а с другой – с существованием татар,

переселившихся в Казахстан по собственной инициативе. Проанализированы деятельность татар в казахской степи, их влияние на культуру казахского народа, а также последствия данного культурного взаимодействия. *В заключение* отмечается, что изучение истории татарской диаспоры в Казахстане позволяет исследовать этнокультурные процессы и социально-культурное взаимодействие различных этнических групп. Вместе с тем установлено, что в историко-этнографическом изучении татарской диаспоры Казахстана всё ещё сохраняются недостаточно исследованные аспекты. Историко-этнографическое изучение татарского населения Казахстана является важным источником информации для историографических исследований.

Ключевые слова: татарская диаспора, Казахстан, духовенство, просветительство, ликвидация неграмотности, историография, Российская империя, переселение, историко-этнографическое исследование.

Для цитирования: Оралханова А.Ж., Калшабаева Б.К. История татарской диаспоры в казахстанской и российской историографии // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2026. Т. 13. № 5. С. 1262–1273. (На Каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_5_1262-1273

Кіріспе. Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан этникалық топтардың қалыптасуының тарихы сол кезеңдердегі тарихи оқиғалармен, геосаяси жағдайлармен байланысты. Бүгінде еліміздің тарихи-мәдени дамуындағы этникалық топтардың рөлі мен орнын айқындау, олардың қазақ елінде қалыптасу тарихын, этникалық қауым ретінде даму мүмкіндігін, жергілікті ортадағы мәдениетінің сақталуы мен өзгерісін, трансформациясын зерттеудің маңызы зор. Бүгінде елімізде жүз отыздан астам ұлт өкілдері мен ұлыстар қазақ халқымен бірге ынтымақты, тату-тәтті, толерантты сипатта өмір сүріп, Қазақстанның әлеуметтік-мәдени дамуында мәдени бірегейлікті қалыптастыруда. Ертеден келе жатқан сондай ұлыстардың бірі- Қазақстанның шығысындағы этникалық топтардың үлкен бір қауымын құрайтын татарлар.

Татар диаспорасының тарихын зерттеу Қазақстандағы этникалық топтардың этникалық тарихын, жергілікті халықпен тарихи-мәдени байланыстарын, дамуын, және Орталық Еуразия кеңістігіндегі көші-қон үдерістерін зерделеуде маңызды болып табылады. Қазақстан аумағында татарлардың бірнеше ғасырды қамтыған қалыптасу тарихы Ресей империясының отарлық саясаты, сауда-саттық, экономикалық қатынастар, діни-мәдени байланыстар, ішкі және сыртқы көші-қон үдерістерімен тығыз сабақтасып жатыр. Осы тұрғыдан алғанда, татар диаспорасының тарихын тек этностың қоныстануы тарихы ретінде емес, Қазақстан қоғамының әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуымен өзара байланыста қарастырудың ғылыми маңызы зор.

Қазақстан татар қауымының тарихы отандық тарихнамада әр кезеңде әртүрлі қырынан қарастырылады. Зерттеулерде татарлардың қазақстан аумағында қоныстану себептері, атап айтқанда орыс отаршыларының саясатымен байланысты сауда-саттық қатынастарын орнату, діни насихаттар жүргізу, ағартушылық қызметтері және осындай себептер нәтижесінде қалыптасқан ұлттық-мәдени ерекшеліктер, қазіргі кезеңдегі дамуы мен қазақ қоғамымен өзара байланыстары жөніндегі мәселелер қарастырылады. Әсіресе орыс тарихнамасында татарлардың империялық кеңістіктегі орны, Еділ-Орал өңірінен Қазақстанға қоныс аударуы, мұсылман қауымдарының әлеуметтік жағдайы, Ресей империясының діни және әкімшілік саясаты сияқты мәселелері кеңінен қарастырылған. Алайда татар диаспорасының қоныстануы жөніндегі зерттеулерді талдау барысында еңбектердің басым бөлігі патша өкіметінің отаршылық саясатымен байланысты екендігіне назар аудартады.

Қазақстандық және ресейлік тарихнамадағы татар диаспорасы тарихы мен этнографиясын зерттеу мәселесі тарих ғылымдарының өзекті бағыттарының бірі. Бұл тақырыптың маңыздылығы бірнеше факторлармен айқындалады. Біріншіден, татар этникалық тобы Қазақстан аумағында XVIII-XIX ғғ. бастап тұрақты түрде қоныстанып, қазақ даласында саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірдің белсенді қатысушыларының бір бөлігіне айналды. Екіншіден, олардың тарихы мен мәдениеті Қазақстандағы этникалық топтар

тарихы мен мәдениетінің әртүрлілігін білуге, түсінуге, ұлттық саясат пен мәдени бейімделу тәжірибесін бағалауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, татар диаспорасының тарихнамалық зерттелуі Қазақстан мен Ресей ғылымының дамуындағы ортақ және айырмашылықты қырларды айқындауға жол ашады.

Татарлардың қазақ даласына қоныс аудару, жергілікті халықтың сауатын ашу, сауда қатынастарын жүргізу, діни-ағарту саласын насихаттау, қала мәдениетін енгізуі салаларындағы тарихи рөлін зерделеу арқылы Қазақстанның полиэтникалық қоғамындағы этносаясатының бағыттарын зерделеу өзекті. Қазақстандағы татар диаспорасының тарихын, мәдениетін, этнографиясын зерттеу арқылы қазақ-татар байланыстарының түп-тамырын ашу, Ресей империясының отарлау және қоныстандыру саясатының салдары мен зардабын танып білу және де олардың жергілікті қазақ халқының мәдениетін сіңдіру не өз мәдениетін сақтау, мен өзгерістерін, мәдениеттегі трансформациялану механизмдерін анықтау тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Қазіргі кезеңде Қазақстан мен Ресей арасындағы тарихи-мәдени байланыстарды зерттеу барысында ортақ кеңестіктегі этностардың қозғалысы мен өзара ықпалдастығын жаңа ғылыми ұстанымдар негізінде қарастыру қажеттілігі туындап отыр. Осы тұрғыдан алғанда, татар диаспорасының тарихы мен мәдениетіне қатысты қазақстандық және ресейлік ғылыми еңбектерді жүйелеу, салыстыру және олардың негізгі бағыттарын анықтау – отандық тарихнаманы толықтыруға мүмкіндік беретін өзекті ғылыми мәселе. Татар диаспорасының тарихын зерттеу Қазақстандағы этникалық топтарға қатысты ғылыми бағыттардың қалыптасуын, зерттеушілердің тұжырымдамалық ұстанымдарын, пайдаланылған дереккөздер мен әдістемелік тәсілдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Қазақстандағы татар диаспорасының заманауи тарихнамалық бағыттарын ашып көрсетудің негізгі деректік қорларын отандық, шетелдік және ресейлік зерттеушілердің тақырыпқа қатысты еңбектері, ғылыми мақалалары, монографиялары құрайды. Мақалада шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектері талданып, татарлардың Қазақстанда этникалық топ ретінде қалыптасуының тарихи алғышарттары нақтыланды.

Қазақ даласында Ресей империясының отаршылдық саясатын жүргізген татарлардың қызметі жөніндегі шет елдік зерттеуші Л. Эриктің (Eric, 2003), ислам діні арқылы отаршылдық саясатты насихаттау мақсатында келген қазан татарларының қоныстануы жөнінде жазған Р. Дэниелдің (Danielle, 2020) зерттеулері негізге алынды. Орыс зерттеушілерінен П. Литвинов (Литвинов, 1995) орыс империясының Қазақстандағы этноконфессионалдық саясаты жөнінде, татар молдаларының Орынбордағы мешіттерде қазақтардың сауатын ашу, орыстармен тығыз қарым-қатынаста болу және олардың бұйрығын бұлжытпай орындау керектігін насихаттағандығын айтады. Татарлардың қазақ даласына қоныстану себептерін, татар молдаларының, саудагерлердің орыс патшалығына қызмет еткендігін архив деректерімен дәлелдеген Д. Муфтахутдинованың еңбегі (Муфтахутдинова, 2016), А. Ремнев (Ремнев, 2006) татарларды патша өкіметінің саясатын қолдаушы әрі сенімді халық ретінде және әкімшілік басқаруда, саудада, білім беру саласында орыс өкіметімен қазақ билеушілерінің арасында байланыстырушы өкілі болғандығына назар аудартады. Аталған еңбектер татарлардың тек қоныстану тарихын ғана емес, орыстардың отаршылық саясатының әдіс тәсілдерін көрсеткен маңызды материалдар қатарына жатады.

Қазақ даласына татарлардың қоныс аударуының тарихи себептері жөнінде жазылған Отандық зерттеушілердің еңбектері мен мақалалары да біздің зерттеуімізге арқау болды. Мәселен, Хайруллиннің Қазақстандағы татар диаспорасының қалыптасуына қатысты біршама жан-жақты зерттелген «Татары Казахстана» еңбегі. Онда Хайруллин татарларды орыс империясының бұйрығымен емес, өз еркімен келген топ ретінде және қазақ мәдениеті мен өнеріне зор үлес қосқан халық деп көрсетеді. Ал, Г. Султанғалиева татарлар орыс өкіметінің сенімді халқы бола отырып, қазақ даласында отаршылдық саясатты қолдаушылардың бірі болғандығын архив деректерімен көрсетеді (Султанғалиева, 2000). Аталған еңбектердегі

негізгі тұжырымдар біздің мақаламызда назарға алынды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі – тарихнамалық талдау. Тарихнамалық талдау әдісінде қазақстандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінің мазмұны мен бағыттары жүйеленіп, зерттеу нысаны мен қолданылған әдістері сараланды. Тарихнамалық талдау жасауда салыстырмалы-тарихи жүйелеу және дискурс-анализ әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдіс барысында татар диаспорасының отандық және ресейлік тарихнамадағы зерттелу деңгейі анықталып, зерттеушілердің ұстанымдары мен тұжырымдары талданды.

Ғылыми еңбектерді талдауда тарихи-жүйелілік әдістерге сүйеніп, топтастырыла зерттелді. Аталған әдістер Қазақстандағы татар этносының зерттелу деңгейін анықтауға, зерттеушілердің ғылыми көз-қарастары мен бағыттарын саралауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Қазақстандағы этникалық топтардың тарихы мен этнографиясы, этникалық және этномәдени үдерістері қазіргі кезеңде жеткілікті деңгейде қамтылмаған бағыттардың бірі. Қазақстандағы татар диаспорасының қоныстану тарихы, орналасуы мен себеп салдарлары отандық және шетелдік ғалымдардың бірқатар еңбектерінде талданғанмен де олардың мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, жергілікті қазақ халқымен мәдени өзара ықпалдасу мәселелері зерттелмеген.

Ресей империясының отаршылдық саясатының Орта Азияда жүргізілуіне байланысты қазақ даласына орыс, украин, татар, башқұрт халықтарының көптеп келе бастағаны, миссионерлік бағыттағы жүргізген іс-әрекеттері жөнінде шетелдік ғалымдар еңбектерінде біршама талданған. Ал, кеңес дәуірі кезіндегі идеологиялық ұстанымдарға байланысты этникалық топтардың тарихы мен мәдениеті жүйелі түрде зерттеле қойған жоқ. Тек, КСРО ыдырап әр ел өз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана аз санды этникалық топтар мәселесі зерттеле бастады.

Бүгінде Қазақстандағы этникалық топтарды оның ішінде басқа топтарға қарағанда ертерек қоныс аударған татар диаспорасының тарихи қалыптасуы мен әлеуметтік-мәдени дамуы, тұрмыс-тіршілігі және олардың қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, мәдени үдерісіне қосқан үлесін, еліміздің біртұтас этномәдени бірегейлігін қалыптастырудағы рөлін зерттеудің маңызы зор.

Шетелдік тарихнамада татар диаспорасы тұтас ғылыми зерттеу нысаны ретінде жүйелі түрде зерттелмесе де, шет елдік зерттеушілер ішінде Р. Дениэл Ресей империясының отаршылдық саясатына қатысты «Татар империясы: Қазан мұсылмандары және Империялық Ресейдің қалыптасуы» атты еңбегінде қазан мұсылмандарының Ресей империясының қалыптасуына қосқан үлесі талданады. Еңбекте Ресей империясы шығыстағы жер аумағын кеңейте отырып, татарлардың тек отарланған халық немесе империяның пассивті субъектісі ғана болмай, керісінше патша өкіметінің отарлық саясатына белсенді қатысқаны талданады. Алайда, бұл зерттеуде Қазақстандағы татар диаспорасының нақты тарихы мен қазақ қоғамына тигізген өзгерістері қамтылмайды. Америкалық тарихшы, Америка Университетінің профессоры Эрик Лордта өз еңбегінде Ресей империясының тарихы мен мәдениетіне, оның ішінде аз санды этникалық топтар мен олардың діни ұстанымдарына қатысты саясатты қозғағанмен, татарлардың қазақ даласына қоныстану мәселесіне тікелей талдау жасауды мақсат етпейді (Егіс, 2003: 120).

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген ғылыми зерттеулер татар диаспорасының тарихы мен мәдениетін, шаруашылығын жаңа методологиялық тұрғыдан қарастыра бастады. Бұл мәселенің тарихнамасын А. Ремнев, П. Лысенко, К. Джумағалиева, Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаров, Б. Атантаева, Г. Султанғалиева, К. Сембай, М. Егізбаева, Б.Қалшабаева, Ж. Кудайбергенова, П. Шаблей және тағы басқа да зерттеушілердің еңбектері толықтырады. Аталған еңбектерде татарлардың қазақ даласына қоныс аударуы кеңестік тарихнамадағы идеологиялық қалыптардан алшақ, деректік негізде және салыстырмалы түрде объективті сипатта зерделенген. А. Ремнёв өз зерттеуінде татарлардың саяси және мәдени делдалдық қызметі, олардың Орта Азияның шаруашылығының дамуына әсері және татар молдаларының отаршылдық саясаттағы рөлі талданған (Ремнев, 2006: 6). Ресейлік зерттеуші П.

Лысенконың ғылыми зерттеулерінде, татар молдаларының қазақ қоғамында исламдануды жүргізіп қана қоймай, орыстардың сенімді қызметшілері болғандығын, татар молдаларының далалық қазақтармен жақсы қарым-қатынаста болып, қазақтармен орыстар арасындағы және қазақ рулары ішіндегі дауларды шешетін төрешілердің рөлін атқарғандығы сараланған (Лысенко, 2010: 147). К. Джумағалиеваның «Татар көпестерінің Қазақстандағы сауда мен рухани өмірдің дамуына қосқан үлесі» атты еңбекте қазақ-татар халқы арасындағы саудасаттық қарым-қатынасы, оның қазақ тұрмысына тигізген әсері талданған (Джумағалиева, 2017: 304). Бұл еңбек татар этникалық тобының Қазақстан аумағында қалыптасуының тарихын жаңа методологиялық ұстанымдар негізінде зерделеуге мүмкіндік береді. Ал, Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаровтың «Қазақстандағы татарлар» деген мақаласында XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап татарлар Қазақстанға жаппай қоныстануы, 1760 жылдан бастап олар Ертіс әскери шебіне (оның бойында салынған бекіністерге), Петропавл мен Семейге патша жарлығымен қоныстандырылғандығы қарастырылады (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 159).

А. Умаров, В. Абдрахманова, А. Каримова, З. Айткенов «Ресей империясының діни саясаты және оның қазақ қоғамына ықпалы мәселесі» атты мақаласында жалпы Ресей империясының діни саясаты, татарлардың қазақ халқының мәдениетінің дамуына қосқан үлесі, қазақ даласындағы ислам дінінің кең таралуы, білім беру жүйесін дамытуда татарлардың қосқан үлесі, олардың мешіттер мен медреселер салудағы рөлі талданады. Еңбекте XIX ғасырдың ортасында Ақмола округіндегі діни және білім беру салалары патша үкіметінің бақылауында болғанын және олардың басқарушылары ретінде татар молдалары тағайындалғанын айтады (Umarov, Abdrakhmanov., Karimova, Aitkenov, 2025: 1169).

Жоғарыда талданған еңбектер татарлардың Қазақстанға қоныстануындағы негізгі себептер мен қазақ даласындағы атқарған қызметі және олардың жергілікті қазақ халқымен қарым-қатынасына қатысты жазылған зерттеулер. Ал, татар диаспорасының этнографиялық ерекшеліктері, этномәдени даму бағыттары жөнінде жазылған зерттеулер жоқтың қасы. Аталған тақырыпқа қатысты мына мақалаларды атауға болады. Б. Атантаева мен К.Сембайдың «XIX ғасырдағы Шығыс Қазақстан татарларының әлеуметтік-мәдени дамуы» атты мақаласында шығыс өңірінде орналасқан татарлардың кәсібі мен мәдениеті қарастырылған (Атантаева, Сембай, 2016: 407). Татар диаспорасының шаруашылық және мәдени өмірі қазақ қоғамымен тығыз өзара байланыста жүргенін жазған Б. Қалшабаеваның (Қалшабаева, 2024: 230), М. Егізбаеваның (Егізбаева, 2011: 16) мақалалары бар. Б. Қалшабаева «Семей өңіріндегі қазақ және татар халықтарының этномәдениетіндегі бірегейлік» атты зерттеуінде қазақ және татар халықтарының этномәдени байланыстары және олардың бір-біріне мәдени ықпалын қарастырады. Әсіресе, неке және отбасы қатынастарындағы, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктер талданады (Қалшабаева, 2024: 230). М.Егізбаева «Қазақстандағы татар және ұйғыр халықтарының этнографиясына қатысты кейбір мәселелер» атты мақаласында татарларда ағаш өңдеу кәсібі жақсы дамығандығын, олардың ауылдарындағы үй, мешіт, шаруашылық құрылыстары және қоғамдық мекемелерді салатын арнайы ағаш ұсталары болғандығын, татар шеберлерінің көрші халықтардың да арасында жоғары құрметке ие болғандығы талданған (Егізбаева, 2011: 168). Аталған мақалаларда татарлардың мәдени-шаруашылық қызметі, дәстүрлі тұрмыс салты, ерекшеліктері қазақтармен өзара мәдени ықпалдастықта болғандығы қарастырылады. Сондай ақ зерттеулерде татарлар мен қазақтардың тұрмыс- салтындағы ортақ белгілер, шаруашылық жүргізу тәжірибесіндегі ұқсастықтар және мәдени байланыстар сараланады.

Зерттеу нәтижелері. Отандық, орыс және шетелдік зерттеушілер Қазақстандағы татарлардың қазақ еліне қоныстану тарихы, себептері, орналасқан аумақтары және қазақтармен татарлардың сауда қарым-қатынастары, жергілікті ортада атқарған қызметіне қатысты мәселелерге қызығушылық білдіріп, еңбектер жазған. Жоғарыда аталған еңбектерді талдау барысында татарлардың қазақ даласына келуі орыс отаршыларының саясатымен байланысты делінсе, ендігі бір тобы олардың өз еркімен келіп, қазақтардың сауат ашуына,

мәдениетіне белгілі бір үлесін қосқан этникалық топ ретінде көрсетеді. Бірақ, татар диаспорасының шаруашылығы, кәсібі мен мәдениеті, салт-дәстүрлерінің сақталуы не трансформациясы жөнінде жазылған еңбектер жоқтың қасы деуге болады.

Жоғарыда көрсетілген П. Лысенконың зерттеуінен татар молдаларының қазақ даласында ислам дінін насихаттай жүріп, далалық қазақтармен жақсы қарым-қатынас орнатып, қазақтармен орыстар арасындағы және қазақ рулары ішіндегі дауларды шешетін төреші деңгейіне дейін жеткендігін жазады. Сондай ақ, татарлардың мұндай қызметтері қазақ билеушілері аксүйектердің арасында да жоғары бағаланып, олар татар молдаларына шен беру немесе бағалы сыйлықтармен марапаттау туралы патша үкіметіне өтініштерде жасап тұрғандығы жөнінде мәліметтер келтіреді (Лысенко, 2010: 147). Бұл татарлардың қазақ даласында орыс империясының отарлық саясатына үлес қосқандығын, бір жағынан қазақтармен етене араласып, олардың да сауат ашуына, мәдениеттердің өзара ықпалдастығы болғандығын дәлелдесе керек. П. Литвинов қазақ даласына татарлардың келуін XVIII ғасырдағы орыс патшалығының жаппай қоныс аудару саясатымен де байланысты екендігін айтады. Ол өз еңбегінде, Ресей империясы мұсылман татар халқының қазақтармен діні, тілі және генеология жағынан жақындығын пайдаланып, татарларды насихаттаушы, мәлімет тасушылар ретінде қазақ даласына арнайы мақсат-міндеттермен жібергендігін, діни қызметкерлері қазақ хандығында патшалық Ресеймен бірге отаршылдық саясатты насихаттаушылар болғандығын көрсетеді. Олар білім беру жүйесі арқылы, яғни мектеп-медреселерде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Татар молдаларының отаршылдық саясатты насихаттаудағы рөлінің жоғары болғандығын есепке алып, сол кезеңдегі II Екатерина патшайым өз бұйрығымен Орынбор губернаторындағы қазақ рулары арасына қазан татарларынан шыққан молдаларды сенімді адам ретінде жіберіп, қазына есебінен татар молдалары басқарған Семей, Орынбор және Павлодар өңірлеріндегі мешіттер мен медреселерге үлкен ауқымда қаражат бөлінгендігін архив құжаттарымен дәлелдейді (Литвинов, 1995: 369). Ресейлік зерттеуші З. Махмутов татарлардың қоныстануы мәжбүрлі болғанын нақты деректермен көрсетеді. Мәселен, ол «Қазақстандағы татар көпестерінің революцияға дейінгі кезеңдегі сауда қызметі (Петропавл қаласы мысалында)» атты зерттеуінде Семей қаласына капитан Андреевпен бірге 50 тобылдық және тюмендік татарлар келгенін, олардың арасында көпестердің болғандығын, Семей қаласындағы татарлар Орта Азиядан келетін көпестерге сауда сарайын ұйымдастырғандығын және XVIII ғасырдың екінші жартысында Петропавл уезінде қалыптасқан татар ауылында Мамлютов жер өңдеумен қатар көрші қазақтармен сауда-саттық қарым-қатынас жасағандығы көрсетіледі (Махмутов, 2015: 111). Татар саудагерлері Ресей, қазақ хандығы және Қытай мемлекеттері арасындағы экономикалық қарым-қатынасты да дамытты. Олар саудамен ғана айналысып қоймай жергілікті қалалар мен бекіністерде саудагерлердің еркін және сапалы жұмыс жасауына жағдай жасап отырған. Мысалы, XVIII ғасырда Семей қаласында Орта Азиядан келген көпестерге арнайы сауда үйін ұйымдастырып, мешіттер мен медреселерге демеушілік көмектер жасап отырған. Мәселен, Семей, Орынбор сияқты қалалардағы мектеп-медреселерде қазақ және татар балаларының тегін білім алуына арнайы қаражаттар бөліп отырған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Орал, Орынбор және Волгадағы татар медреселерінде қазақ жастары көптеп білім алды. Ал, З. Махмудов «Қазақ даласына татарлардың қоныстану тарихы (XVII–XX ғасырлар)» атты зерттеуінде татарлардың қоныстануын әріден бастап, олар қазақ даласына патша өкіметінің қысымымен қоныс аударғандығын жазады. Зерттеушінің пікірінше, татарлар 1552 жылы Қазан хандығының Ресей империясының құрамына еніп, сол кезеңнен бастап жергілікті татарларды патша үкіметі күштеп христиан дінін қабылдауға мәжбүрлегенін осындай қысымдардың нәтижесінде татарлар Жайық бойымен Қазақстанның батыс бөлігіне қарай қоныстана бастағандығын зерттеуде деректермен айшықты түрде баяндайды (Махмутов, З., 2016: 124). Ал, татарстандық зерттеуші Д. Муфтахутдинова патша үкіметі үшін татарлар империя саясатын қазақ элитасына жеткізуші, адалдық сезімін нығайтушы, іс – жүргізушілер, сот, дипломаттар, мұғалім, этнограф және діни қызметкерлер болды деп тұжырымдайды (Муфтахутдинова,

2016: 60). Мұнан татарлар мемлекеттік қызметкерлер санатында болып, қазақ даласындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды Ресей империясына баяндаушы, әрі қазақ даласына қызмет етушілер болғандығын көруге болады.

Қазақстанның ғалым Г.Сұлтанғалиеваның еңбегінде татар молдалары империяның бодандары болғандығын, олар ресейдің мемлекеттік аймақтық басқару саласында қызмет етіп, Ресей мүддесін қолдағанын жазады (Сұлтанғалиева, 2000: 22). Осы орайда зерттеуші Орынбор генерал-губернаторы Н. Крыжановскийдың татар молдаларын «тұйықталған сословие» деп, олардың қазақтардың санасына біршама ықпал ететінін мақаласында архив құжаттарымен дәлелдеп көрсетеді (Сұлтанғалиева, 2020: 31). Г.Сұлтанғалиеваның пікірінше, империяның отарлаудағы мақсатты саяси бағытына орай, қазақ даласын патша үкіметінің құрамына саяси тұрғыдан интеграциялауда татарлар табиғи делдал болғандығына назар аударады. К. Джумағалиева өз зерттеуінде татарлардың XVIII ғасырда Қазақстанға жаппай қоныс аударуы ерікті түрде емес, күштеп жүргізіліп, патша үкіметі татар көпестерін қазақ даласына көшуге мәжбүрлегендігі, Орынборға алғашқы болып татарлардың ұсақ саудагерлері қоныстанып, нәтижеде Қазаннан 200 саудагер, көпестердің отбасы қоныс аударды. Бұл келген татар отбасылары Сейіт слободасына қоныстандырылғандығы жөнінде жазады (Джумағалиева, 2017: 304). Аталған зерттеу қазақ даласына татарлардың өз еркімен емес, мәжбүрлі түрде қоныс аударғанына назар аударады.

Жалпы татарлардың Қазақстанға жаппай қоныстануы XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Мұны Г. Хайруллин мен Р. Әбсаттаровтың «Қазақстандағы татарлар» деген зерттеулері дәлелдейді. Онда татарлардың 1760 жылдан бастап Ертіс әскери шебіне, Петропавл мен Семейге патша жарлығымен қоныстандырылып, кейінірек Ақмола, Әулие-Ата, Көкшетау, Павлодар, Атбасар және тағы басқа қалаларға тұрақтап ірі топтары пайда болып, жергілікті халықтың әлеуметтік және экономикалық өміріне өзгерістер алып келгендігі сипатталады. (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 159). Сондай ақ, авторлар 1862 жылы Семейдің этникалық құрамы бойынша бірінші орында қазақтар, одан кейін татарлар мен орыстар болғандығын жазады. Семей бұл кезеңде Батыс Сібір және Батыс Қытаймен байланыстыратын сауда-саттық орталығына айналды. Сондай ақ, зерттеуде Р. Әбсаттаров пен Г. Хайруллин татар молдаларын орыс отаршыларына қарсы тұрушылар ретінде қарастырады (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016: 160). Ал, Г. Хайруллиннің «Қазақстан татарлары» атты жеке еңбегінде татарлардың келуін отаршылдық саясаттың қысымынан, атап айтқанда, жергілікті халыққа салынатын салықтан және әскер қатарына алынудан қашып, жаңа қоныс іздеп Қазақстан территориясына келгендігін айтады. Орыс өкіметінің қысымынан қашқан татарлар кейін өздеріне қазақша немесе орысша тектер алып, өздерін қуғындаудан сақтағанын сипаттайды. Сонымен қатар, Қазақстандағы татар көпестерінің Ресей, Қазақстан және Қытай арасындағы сауда-саттықтағы рөліне, қазақтар мен татарлардың діни-мәдени байланыстарына көңіл аударады (Татары в Казахстане, 2015: 5).

Қазақстандық зерттеушілер осы татарлардың келуімен елімізде театр өнері де тарады деп есептейді. XX ғасырдың басында Петропавл қаласындағы әртістердің әуесқой тобы сахналық қойылым ұйымдастырса, Семей қаласында «Мәдениет» мәдени-ағартушылық қоғамы театр группасын құрды. Осыдан кейін Верныйда алғаш рет «Беренче театр» қойылымы және татар актері Х. Уразиков «Ғ. Тоқай атындағы театр» атты группа ұйымдастырылды (Әбсаттаров, Хайруллин, 2016:162). Осы еңбектердегі мәліметтерден қазақ өнерінің дамуына татарлардың қосқан үлесінің қаншалықты екенін аңғаруға болады.

Нәтижеде қазақстандық және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде татарлар алғашында патша үкіметіне қызмет етуші және оның отаршылдық саясатын халыққа жеткізуші ретінде қарастырылса, кейін XIX ғасырдың үшінші ширегінен бастап оларды империя саясатына қарсы халықты үгіттеуші ретінде көрсетеді. Ресей империясы татар молдаларын, кәсіпкерлері мен көпестерін өз саясатында пайдалана білді, бірақ уақыт өте келе татарлар түрік-мұсылман халықтарын біріктіріп, отаршылдық саясатқа қарсы тұруға насихаттаған. XIX ғ. соңына қарай Ресей империясын татарлардың жаппай Қазақстан территориясына қоныстануы ойландыра бастады. Себебі, олар исламдану және түрік тілдес

халықтардың бірігуінен, империя саясатына қарсы тұруынан сескенді. Осы кезеңде Қазақстан патша үкіметінің құрамына толық енеді. Ресей империясының мемлекеттік басшылығы және оның аймақтық өкілдерінің қазақ даласында татар молдаларының рөлі, орны және насихаттаған исламдық көзқарастарын қайта қарауға ықпал етті. Қазақ даласының Ресей империясының құрамына қосылуында біршама татарлардың біршама үлесі болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Олар патшалық ресей мен қазақтарды байланыстырушы этнос ретінде қарастырылғаны бізге мәлім. Осы орайда зерттеуші Д. Муфтахутдинованың «Қазақ даласындағы интеграциялық үдерістердегі орыс-татар өзара ықпалдастығы» атты тағы бір еңбегінде татар саудагерлерінің Ұлы жүздің Ресей империясының құрамына қосылуына үлес қосқанын және 1817 жылы патшаның бұйрығымен қомақты қаржылай марапатталғанын айтады (Муфтахутдинова, 2019: 18).

Зерттеулерді талдау нәтижесінде татарлардың Қазақстанға қоныс аударуы орыс отаршыларының саясатымен байланысты болды. Қазақстанға татарлардың қоныстануы мәселесін жай ғана демографиялық қозғалыс емес, ол экономикалық, әлеуметтік, діни және мәдени ықпалдастықтың тарихи феномені ретінде қарастыру керек.

Қорытынды

Қазақстандағы татар диаспорасының қоныстану тарихы мен этномәдени үдерістерін кешенді зерттеу отандық және шетелдік зерттеушілер еңбектерін жан-жақты талдауды қажет етеді. Ресейлік тарихнамада татар диаспорасы көбінде империялық саясаттың контекстінде қарастырылып, олардың әлеуметтік жағдайы мен мәдени өмірі орыс отаршыларының саясатымен байланыстырылады. Дегенмен, бұл еңбектерде тарихнамалық талдау шектеулі болды, ал этникалық қауымдастықтың өзіндік ерекшеліктері жалпылама түрде беріледі. Қазақстандық тарихнамада тәуелсіздік жылдарынан бастап этникалық топтарды зерттеу жаңа мазмұнға ие болды. Зерттеулерде татарлардың Қазақстанға келу себептері нақтыланып, олардың қазақ қоғамына, тұрмысына қосқан үлесі мен жергілікті ортаға мәдени бейімделуіндегі ерекшеліктер айқындалды. Қазақстан ғылымындағы татар диаспорасының зерттелу деңгейі айқындалды. Дегенмен де, зерттеулерде татар диаспорасының тарихнамалық тұрғыдан жүйелі талданған еңбектер жеткіліксіз деуге болады.

Татар диаспорасын тарихнамалық тұрғыдан зерттеудің ерекшеліктерін салыстырмалы түрде қарастыру бірнеше тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Ресейлік еңбектерде тарихи деректердің молдығы нәтижесінде татарлардың этникалық тарихы кеңірек қамтылған, бірақ олардың Қазақстандағы рөлі жанама сипатта қарастырылады, қазіргі таңдағы қазақстандық зерттеулерде татар диаспорасының тарихы ұлттық саясатпен байланыстырыла отырып қарастырылады. Отандық және Ресей тарихнамасында татарлардың мәдени бейімделуі мен әлеуметтік интеграциясы туралы еңбектер болғанымен, олардың тарихнамалық талдауы әлі де толыққанды деңгейде емес. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде бірнеше бағытты күшейту қажет. Алдымен, татар диаспорасының Қазақстандағы тарихын тарихнамалық тұрғыда жүйелеу, яғни әр кезеңнің зерттеулерін әдіснамалық ерекшеліктерін салыстыру маңызды. Осыдан кейін татарлардың мәдени бейімделуін зерттеуде пәнаралық тәсілдерді қолдану – этнология, социология, мәдениеттану және саясаттану ғылымдарының тоғысында қарастыру және де Қазақстан мен Ресей тарихнамасын салыстырмалы талдау арқылы ғылыми дәстүрлер мен айырмашылықтарды анықтау, бұл бағыттағы зерттеулердің сапасын арттыруға ықпал етеді.

References

- Absattarov, Khairullin 2016 – *Absattarov R., Khairullin G. Qazaqstandaǵy tatarlar* [Tatars in Kazakhstan]. // *Aqiqat*. №12. B. 158–164. (In Kaz.).
- Atantaeva, Sembay 2016 – *Atantaeva B., Sembay K. Sotsiokul'turnoe razvitie tatar Vostochno-nogo Kazakhstana v XIX v* [The Sociocultural Development of the Tatars of Eastern Kazakhstan in the 19th Century]. // *Aziatskaya Rossiya: Problemy sotsial'no-ekonomicheskogo, demo-graficheskogo i kul'turnogo razvitiya (XVII–XXI vv.)*. S. 405–410. (In Rus.).

- Danielle, 2020 – *Danielle R. Tatar empire: Kazan's Muslims and the making of Imperial Russia*. Bloomington, IN: «Indiana University Press», 2020. 278 p.
- Dzhumagalieva, 2017 – *Dzhumagalieva K. Vklad tatarskikh kuptsov v razvitie torgovli i dukhovnuyu zhizn' Kazakhstana* [The Contribution of Tatar Merchants to the Development of Trade and Spiritual Life in Kazakhstan]. // BQMU khabarshysy. Tarikh seriyasy, №1(65). B. 303–307. (In Rus.).
- Egizbaeva, 2011 – *Egizbaeva M. Qazaqstandaғы tatar zhāne uyğyr khalyqtarynyñ etnografiyasyna qatysty keibir мәseleler* [Some Issues Related to the Ethnography of the Tatar and Uyghur Peoples in Kazakhstan]. // Altaistika zhāne tyurkologiya. №2. B. 167–172. (In Kaz.).
- Eric, 2003 – *Eric L. Nationalizing the Russian Empire: The campaign against enemy aliens during World War I*. Cambridge, MA: «Harvard University Press», 2003. 304 p.
- Istoriya tatar s drevneishikh vremen [The History of the Tatars from Ancient Times], 2015 – *Istoriya tatar s drevneishikh vremen [The History of the Tatars from Ancient Times]: v 7 t. T. 6: Formirovanie tatarskoi natsii. XIX – nachalo XX vv* [The Formation of the Tatar Nation: 19th – Early 20th Centuries] – Stambul: “Imak Ofset”, 2015. 1236 s. (In Rus.).
- Kalshabayeva, 2024 – *Kalshabayeva B. Semei onirindegi qazaqtar men tatarlardyn etnomadeni biregeiligi* [The Ethnocultural Identity of Kazakhs and Tatars in the Semey Region]. // V Argynbaev okulary: H.A. Argynbaevtyyn tuganyna 100 zhyl toluyna arnalgan Halykaralyk gylymi konferentsiya materialdary. B. 227–235. (In Kaz.).
- Kudaybergenova, 2010 – *Kudaybergenova Zh. Istoriya pereseleniya tatar v Kazakhstan* [The History of Tatar Migration to Kazakhstan]. // Izdenis. Gumanitaryq gylymdar seriyasy. №1. B. 96–100. (In Rus.).
- Litvinov, 1995 – *Litvinov P. Antitatarskaya politika tsarizma v Srednei Azii i Kazakhstane* [The Tsarist Regime's Anti-Tatar Policy in Central Asia and Kazakhstan]. // Materialy po istorii tatarskogo naroda. S. 367–387. (In Rus.).
- Lysenko, 2010 – *Litvinov P. “Tatarskii vopros” v konfessional'noi politike Rossiiskoi imperii v Kazakhstane (konets XVIII – nachalo XX v.)* [The “Tatar Question” in the Confessional Policy of the Russian Empire in Kazakhstan (Late 18th – Early 20th Century)]. // Izvestiya Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta. №3–4. S. 146–152. (In Rus.).
- Makhmutov, 2015 – *Makhmutov Z. Torgovaya deyatel'nost' tatarskikh kuptsov Kazakhstana v dorevolutsionnoe vremya (na primere Petropavlovsk)* [The Commercial Activities of Tatar Merchants in Kazakhstan in the Pre-Revolutionary Period (The Case of Petropavlovsk)]. // Materialy konferentsii “Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie”, voprosy teorii i praktiki. S. 111–115. (In Rus.).
- Makhmutov, 2016 – *Makhmutov Z. Istoriya zaseleniya tatarami Kazakhskoi stepi (XVII–XX vv.)* [The History of Tatar Settlement in the Kazakh Steppe (17th–20th Centuries)]. // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. №12. S. 123–126. (In Rus.).
- Muftakhutdinova, 2019 – *Muftakhutdinova D. Russko-tatarskoe vzaimodeistvie v integratsionnykh protsessakh kazakhskoi stepi (konets XVIII – pervaya polovina XIX vv.)* [Russian-Tatar Interaction in the Integration Processes of the Kazakh Steppe (Late 18th – First Half of the 19th Century)]. // Resei imperiyasynyñ Ortalyq Aziyadaғы sayasaty zhāne rukhani ömiri. Khalyqaralyq gylymi-teoriyalıq konferentsiya materialdary. S. 16–20. (In Rus.).
- Muftakhutdinova, 2016 – *Muftakhutdinova D. Politika Rossiiskogo gosudarstva po otnosheniyu k tataram-musul'manam v Kazakhstane* [The Policy of the Russian State toward Tatar Muslims in Kazakhstan]. // Otan tarikhı. №4 (76). B. 60–73. (In Rus.).
- Remnev, 2006 – *Remnev A. Tatary v kazakhskoi stepi: soratniki i soperniki Rossiiskoi imperii* [Tatars in the Kazakh Steppe: Allies and Rivals of the Russian Empire]. // Vestnik Evrazii. №4. S. 5–31. (In Rus.).
- Sultangalieva, 2000 – *Sultangalieva G. “Tatarskaya” diaspora i konfessional'nye svyazi kazakhskoi stepi (XVIII–XIX vv.)* [The “Tatar” Diaspora and Confessional Ties of the Kazakh Steppe (18th–19th Centuries)]. // Vestnik Evrazii. №4 (11). S. 20–36. (In Rus.).
- Tatary v Kazakhstane [Tatars in Kazakhstan], 2015 – *Tatary v Kazakhstane: Entsiklopedicheskii slovar' / Pod red. Khairullina G. Almaty: “Taugul' Print”, 2015. 348 b.* (In Rus.).
- Umarov, Abdrakhmanov, Karimova, Aitkenov, 2025 – *Umarov A., Abdrakhmanov V., Karimova A., Aitkenov Z. On the issue of the religious policy of the Russian Empire and its influence on Kazakh society* []. // *Bylye Gody*. № 20(3). P. 1164–1174.
- Shablei, 2013 – *Shablei P. Ocherk istorii musul'manskikh obshchin Semipalatinska (konets XVIII – XIX vv.)* [An Outline of the History of Muslim Communities in Semipalatinsk (Late 18th–19th Centuries)]. Kostanai: «Kostanaiskii filial FGBOU VPO ChelGU», 2013. S. 76. (In Rus.).

Әдебиеттер

- Атантаева, Сембай 2016 – *Атантаева Б., Сембай К. Социокультурное развитие татар Восточного Казахстана в XIX в.* // *Азиатская Россия: Проблемы социально – экономического, демографического и культурного развития (XVII – XXI вв.)*. С. 405 – 410.
- Әбсаттаров, Хайруллин 2016 – *Әбсаттаров Р., Хайруллин Г. Қазақстандағы татарлар* // *Ақиқат*. №12. Б. 158–164.
- Danielle, 2020 – *Danielle R. Tatar empire: Kazan's Muslims and the making of Imperial Russia*. Bloomington, IN: «Indiana University Press», 2020. 278 p.
- Джумагалиева, 2017 – *Джумагалиева К. Вклад татарских купцов в развитие торговли и духовную жизнь Казахстана* // *БҚМУ хабаршысы. Тарих сериясы*, № 1(65). Б. 303–307.

- Егізбаева, 2011 – *Егізбаева М.* Қазақстандағы татар және ұйғыр халықтарының этнографиясына қатысты кейбір мәселелер. // *Алтаистика және тюркология.* № 2. Б. 167–172.
- Eric, 2003 – *Eric L. Nationalizing the Russian Empire: The campaign against enemy aliens during World War I.* Cambridge, MA: «Harvard University Press», 2003. 304 p.
- История татар с древнейших времен, 2015 – *История татар с древнейших времен:* в 7 т. Т. 6: Формирование татарской нации. XIX – начало XX вв. – Стамбул: «Имак Офсет», 2015. 1236 с.
- Калшабаева, 2024 – *Калшабаева Б.* Семей өңіріндегі қазақтар мен татарлардың этномәдени бірегейлігі // V Аргынбаев оқулары: Х.А. Аргынбаевтың туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. Б. 227–235.
- Кудайбергенова, 2010 – *Кудайбергенова Ж.* История переселения татар в Казахстан // *Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы.* №1. – Б. 96–100.
- Литвинов, 1995 – *Литвинов П.* Антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане // *Материалы по истории татарского народа.* С. 367–387.
- Литвинов, 2010 – *Литвинов, П.* «Татарский вопрос» в конфессиональной политике Российской империи в Казахстане (конец XVIII–начало XX в.) // *Известия Алтайского государственного университета.* № 3–4. С. 146–152.
- Махмутов, 2015 – *Махмутов З.* Торговая деятельность татарских купцов Казахстана в дореволюционное время (на примере Петропавловска) // *Материалы конференции «Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение», вопросы теории и практики.* С. 111–115.
- Махмутов, 2016 – *Махмутов З.* История заселения татарами Казахской степи (XVII–XX вв.) // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* №12. С. 123–126.
- Муфтахутдинова, 2019 – *Муфтахутдинова Д.* Русско-татарское взаимодействие в интеграционных процессах казахской степи (конец XVIII – первая половина XIX вв) // *Ресей империясының Орталық Азиядағы саясаты және рухани өмірі. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары.* С. 16–20.
- Муфтахутдинова, 2016 – *Муфтахутдинова Д.* Политика Российского государства по отношению к татарам – мусульманам в Казахстане // *Отан тарихы.* №4 (76). – Б. 60 – 73.
- Ремнев, 2006 – *Ремнев А.* Татары в казахской степи: соратники и соперники Российской империи // *Вестник Евразии.* № 4. С. 5–31.
- Султангалиева, 2000 – *Султангалиева Г.* «Татарская» диаспора и конфессиональные связи казахской степи (XVIII–XIX вв.) // *Вестник Евразии.* № 4 (11). С. 20–36.
- Татары в Казахстане, 2015 – *Татары в Казахстане:* Энциклопедический словарь / Под ред. Хайруллина Г. Алматы: «Тауғуль Принт», 2015. 348 б.
- Umarov, Abdrakhmanov, Karimova, Aitkenov, 2025 – *Umarov, A., Abdrakhmanov, V., Karimova, A., Aitkenov, Z.* On the issue of the religious policy of the Russian Empire and its influence on Kazakh society // *Bylye Gody.* № 20(3). P. 1164–1174.
- Шаблей, 2013 – *Шаблей П.* Очерк историй мусульманских общин Семипалатинска (конце XVIII – XIX вв.). Костанай: «Костанайский филиал ФГБОУ ВПО ЧелГУ», 2013. С. 76.